

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АГРАРНИЙ СЕКТОР: ТЕНДЕНЦІЇ ТА АЛЬТЕРНАТИВИ РОЗВИТКУ

6 березня 2012 р. в ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України” відбулося спільне засідання науковців Інституту і ННЦ “Інститут аграрної економіки НААН України”, метою якого було з’ясувати, виходячи з аналізу теоретичних конструкцій розвитку світової та вітчизняної агроекономічної науки, методологічні підходи до оцінювання ситуації, тенденцій та перспектив розвитку аграрного сектору, узгодити погляди вчених двох інститутів щодо ключових проблем і шляхів їх розв’язання, визначити напрями співробітництва.

Відкрив засідання директор ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”, академік **В. М. Геєць**, який наголосив, що аграрна реформа має глобальну систему координат, тому поєднання макро- і мікроекономічного в аграрній сфері, теорії та практики розвитку сільського господарства у швидкозмінних умовах є актуальним процесом для наукових досліджень.

У своєму виступі “Пріоритети та завдання агроекономічної науки щодо забезпечення розвитку аграрного сектору” директор ННЦ “Інститут аграрної економіки НААН України”, академік НААН України **Ю. О. Лупенко** підкреслив, що перед аграрною наукою стоїть ряд важливих завдань, зокрема, перехід до фази якісного зростання сільськогосподарського виробництва, який здатна забезпечити тільки наука, що генерує нові ідеї, технології, створює новий механізм розбудови сільськогосподарських територій. Мета стратегії розвитку сільського господарства України на період до 2020 р. – розвиток сільського господарства як високоєфективної, конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках галузі економіки, що забезпечить продовольчу безпеку держави, виробництво високоякісної сільськогосподарської продукції в обсягах, достатніх для задоволення потреб населення та переробних галузей, і стане надійною економічною базою соціально-економічного розвитку українського села.

У своєму виступі “Світові тенденції розвитку агроекономічної науки: уроки для України” професор, доктор економічних наук **Л. В. Молдаван** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”) зупинилася на ролі економічних теорій у суспільному житті. “Дерево” основних шкіл аграрної думки формують класики загальних законів розвитку капіталістичної системи господарювання та їх послідовники (сьогоднішні економісти-ліберали), з одного боку, і класики агро-економіки (Тюнєн, Тейєр, Чаянов) та їх послідовники, сьогоднішні аграрні економісти-кейнсіанці та інституціоналісти, за якими загальні закони капіталістичної економіки у сільському господарстві обмежуються біологічними законами та соціальними потребами суспільства, – з іншого. Перші стверджують, що “аграрна економіка – органічна складова капіталістичної системи”, “...розвиток сільського господарства йде тим самим шляхом, що і промисловість...”. Другі підкреслюють, що аграрна економіка “відрізняється від головної системи, її загальної динаміки і логіки”. Вона лише “віддзеркалює” головну систему, їй “притаманна автономія ... навіть в умовах НТП”; “...сільське господарство не розвивається за таким самим шаблоном, як індустрія. Сільське господарство розвивається

ся за своїми законами”. У своєму ставленні до фермерства перші наголошують, що аграрна еволюція — це “заміна фермера-лежебоки промисловиком, сільськогосподарським капіталістом, перетворення землеробів у чисто найманих працівників...”; другі — що “...сама природа сільськогосподарського виробничого процесу, де контроль і спостереження за роботою ... важко відокремлюються від самої роботи, особливо на найбільш інтенсивних щаблях сільського господарства”, зумовлює необхідність і забезпечує живучість селянських трудових (некапіталістичних) форм організації господарств. До цільових орієнтирів господарської діяльності класики-політекономи відносять те, що капіталістичному сільськогосподарському підприємству не притаманне “примирення з мінімізацією прибутку”. Сільськогосподарське підприємство, як і будь-яке інше, є формою економічної діяльності, що має “за мету одержати ...якнайвищий і постійний дохід”. Представники іншої сторони стверджують, що “...там, де панують закони природи, відсутнє розуміння якнайбільшої економії коштів, максимізації прибутку”. У ставленні до землекористування та інтенсифікації позиції також розійшлися. Так, перші стверджують, що концентрація землі й виробництва і його глибока спеціалізація дають простір для індустріалізації та хімізації, які становлять основу зростання економіки, а другі — що людина не може ефективно управляти біологічними активами на великих площах або на відстані від них, що обмежує землекористування, а спеціалізація у сільському господарстві підпорядкована закону плодозміни та іншим законам землеробства.

Згідно з двома різновекторними тенденціями у розвитку агроекономічної науки, на практиці формуються суто капіталістичні (латифундистські), характерні для латиноамериканських країн, або соціально-трудова (фермерсько-кооперативні) типи господарювання, поширені в західноєвропейських, північноамериканських і азійських країнах.

Доповідач навела ґрунтовну характеристику зазначених моделей агроекономічного розвитку, розкрила загрози поширення латифундизму для вітчизняного аграрного сектору, відзначила необхідність розроблення державної політики щодо розвитку сільського господарства з урахуванням його багатофункціональності, тобто економіко-соціально-екологічної спрямованості.

У дискусії також взяв участь академік НААН України **В. В. Юрчишин** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”), який наголосив, що втрати України від соціальної трагедії набагато більші, ніж від економічної. Національна агроподовольча доктрина не містить соціальних аспектів економіки. В Україні досі немає ідеології щодо подальшого розвитку аграрного устрою. Ми маємо збудувати соціоекономічну модель суспільного устрою. Ще одним фактором провалу в аграрній сфері є те, що реформи почалися без певної підготовки; їх моніторинг не здійснювався; економічна і фінансова підтримка розвитку фермерства майже не забезпечувалася; селянські ж господарства залишаються поза увагою держави взагалі.

У своєму виступі “Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України” член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор **О. М. Бородіна** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”) розкрила такі актуальні питання, як загальносвітові тенденції аграрного розвитку, суперечливість досягнень вітчизняного аграрного сектору, розвиток села і соціоекономічна модернізація аграрної політики. Доповідач наголосила, що у минулому столітті

аграрні політики провідних країн світу базувалися на певних теоретичних конструкціях, які змінювалися залежно від отриманих результатів та тієї ціни, якою вони досягалися. Так, під час Другої світової війни проблема забезпечення продовольством значно загострилася. Країни намагалися захиститися від нестачі продуктів харчування і максимально наростити обсяги сільськогосподарського виробництва для формування своєї продовольчої безпеки. Така модель економічного зростання дістала назву “продуктивізм” – споживацький у відношенні до природних ресурсів спосіб господарювання. Сутність продуктивізму зводилася до необхідності виробництва не товару, а продукту, потрібного більшості населення. Нарощування обсягів досягалося за рахунок значних суспільних витрат на концентрацію, спеціалізацію та інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва. Криза надвиробництва і катастрофічні екологічні наслідки як результат політики продуктивізму змусили у 1980-х роках перейти на принципово інші засади господарювання, що базувалися на більш лояльному ставленні до навколишнього природного середовища і до самої людини. У цей період панівною стала теорія постпродуктивізму, прихильники якої наголошували на тому, що сільське господарство має не тільки забезпечувати людство продовольством, не справляючи при цьому негативного впливу на природні ресурси, якість земель, води та повітря, а й виробляти безпечну для людини продукцію. Посилення людиноцентристських орієнтирів в економічному розвитку позначилось у концепції багатофункціональності сільського господарства, яка оформилася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Вона відображає взаємозв’язок між різними ролями та функціями сільського господарства у трьох взаємопов’язаних сферах: економічній, соціальній та екологічній. Виробництво продовольства і сировини можливе лише шляхом поєднання цих трьох сфер, кожна з яких виконує важливі суспільні функції. Заснований на концепції багатофункціональності, розвиток сільського господарства – це не тільки нарощування виробництва, а й збалансована структурна політика, здійснювана шляхом підтримки конкурентоспроможності малотоварного сектору; вирівнювання доходів сільського населення; боротьба з бідністю та безробіттям через створення якісних робочих місць; протидія урбанізації та запобігання міграції сільської молоді до великих економічних центрів; подолання інформаційної ізоляваності села; збереження традиційного укладу життя на селі, цінностей селянської культури; посилення інституційної структури формування людського капіталу; стимулювання виробництва якісного продовольства і підтримка безпеки продуктів харчування; відновлення агробіоценозів, захист навколишнього середовища від наслідків сільськогосподарської діяльності.

Зростання в аграрному секторі України має орієнтуватися на окреслені цілі. Сучасні тенденції у нарощуванні комерційно привабливого виробництва окремих видів продукції та експортного потенціалу сільського господарства супроводжуються значними соціальними, економічними і екологічними втратами і суттєвими структурними перекосами. Наші дослідження доводять, що Україна за роки аграрних трансформацій вибудувала дуальну структуру сільського господарства, яка включає монополю панівний корпоративний і ледь жевріючий індивідуальний сектори, хоча агропродовольчі системи провідних країн світу стали успішними саме за рахунок індивідуального сектору (сімейного фермерства) і зберігають цю модель і дотепер. Суперечливість досягнутих результатів у вітчизняному сільському господарстві вимагає нетрадиційних науково-прикладних розробок для

знаходження нових політичних рішень у сфері запобігання надзвичайно небезпечним тенденціям сьогодення. Методологічною основою цих підходів може стати соціоекономічна теорія, яка розглядає соціальну і економічну сторони процесу економічного зростання як єдине ціле – на відміну від соціально-економічного підходу, за якого кожна з цих складових розглядається окремо, хоча й у взаємозв'язку. Соціоекономічна модернізація аграрної політики – це система законодавчих, інституційних та організаційних заходів щодо забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигід від зростання в аграрному секторі та сільській економіці у процесі нарощування аграрно-виробничого та експортного потенціалів країни. У цих підходах сільські громади, селянські домогосподарства та селяни розглядаються як творці та менеджери локальних екосистем. Великі та середні сільськогосподарські підприємства зберігають своє значення, використовуючи нові знання з високою суспільною віддачею, особливо у сфері сталого землекористування та продовольчої безпеки. Механізми регулювання їх діяльності мають забезпечити розширене соціоекономічне відтворення господарської системи села.

Доктор економічних наук **М. І. Пугачов** (ННЦ “Інститут аграрної економіки НААН України”) у своєму виступі “Селянство в системі економічних оцінок та формування аграрної політики” розглянув економічні оцінки та економічні дослідження як основу формування аграрної політики, які включають:

- аналіз інтересів різних зацікавлених груп;
- дискусії між владою та цими групами;
- прогноз наслідків політичних рішень для різних груп;
- пропозиції щодо компенсації втрат;
- вибір політичного рішення (варіанта);
- моніторинг впровадження.

На сьогодні в українських селах мешкають 14,4 млн. жителів (з них працездатного віку – 8,1 млн. чол., економічно активне населення – 6,9 млн. чол., зайняте – 6,2 млн. чол.); налічується 4,5 млн. особистих селянських господарств і 57 тис. сільськогосподарських підприємств (у тому числі 42 тис. фермерських господарств). Тому одним з важливих напрямів агроєкономічної науки є поглиблення досліджень різних форм господарювання у вітчизняній практиці.

Наступний доповідач, доктор економічних наук **О. В. Шубравська** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”) у своєму виступі “Інноваційна складова сталого економічного розвитку аграрного сектору” серед основних характеристик інноваційного процесу в аграрному секторі назвала такі:

- суттєва обмеженість впровадження інноваційних технологій, переважання у практиці сільського господарства ресурсозатратних схем виробництва;
- недостатня розвинутість провідних нині у світі напрямів інноваційної діяльності в аграрному секторі;
- фактична відсутність біотехнологічних досліджень в аграрному секторі;
- несформованість цілісного бачення розвитку інноваційного процесу в аграрному секторі поряд з корумпованістю.

Основні загрози розвитку доповідач вбачає в посиленні антропогенного навантаження; розширенні у глобальних масштабах сфери біоенергетики й органічного виробництва як чинників зростання агропродовольчих цін; технологічній колонізації.

На фінансових потребах сільського господарства України зупинився у своїй доповіді “Фінансове забезпечення аграрного виробництва: виміри та перспективи” доктор економічних наук **П. А. Стецюк** (ННЦ “Інститут аграрної економіки НААН України”). Він підкреслив, що саме у сільськогосподарських підприємствах формується перманентний дефіцит оборотних коштів (зокрема, у рослинництві – 40–60 млрд. грн., у тваринництві – 40–45 млрд. грн.). Для виправлення ситуації у найближчі 5 років обсяги інвестиційної діяльності в сільському господарстві повинні досягти 150–240 млрд. грн.

Основні фактори, які зумовлюють фінансові проблеми підприємств, зводяться до таких:

- низький рівень фінансового потенціалу;
- відсутність у більшості підприємств сучасного фінансового менеджменту;
- недостатній рівень державної підтримки й антимонопольного захисту;
- нерозвинутість спеціалізованої фінансово-кредитної інфраструктури;
- обмежений доступ до фінансово-кредитних ринків.

Звідси головні передумови поліпшення фінансово-кредитного забезпечення господарств полягають в активізації державної аграрної політики та її фінансової складової, формуванні та розвитку спеціалізованої фінансової інфраструктури, стимулюванні концентрації аграрного виробництва.

Член-кореспондент НААН України **І. В. Прокопа** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НААН України”) у своєму виступі “Сімейний тип господарювання як чинник аграрного і сільського розвитку” відзначив вагому роль господарств населення і фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції та створенні суспільних благ, головними з яких є: продовольча безпека країни, що розглядається як вільний фізичний і економічний доступ усього населення до безпечного продовольства; позитивний вплив на навколишнє середовище (формування і охорона природних ландшафтів агробіологічного різномайття, збереження родючості ґрунтів); підтримання життєдіяльності населення на сільських територіях; відтворення і розвиток селянства (“фермерства”) як суспільної верстви, що є серцевиною аграрного і сільського розвитку.

Доповідач розкрив процеси диференціації, які відбуваються в середовищі господарств населення і одним з результатів яких є формування вагомого прошарку особистих селянських господарств, що відповідають світовим критеріям віднесення до фермерських господарств. У цьому він вбачає еволюцію вітчизняних представників сімейного типу господарювання в сільському господарстві у тому самому напрямі, в якому вона відбувалась у розвинутих країнах світу. Доповідач також наголосив на тому, що розвиток господарств сімейного типу в Україні, їх модернізація і трансформація за кращими світовими зразками потребують підтримки, для чого мають бути внесені зміни до державної аграрної політики.

У своїй доповіді “Удосконалення управління аграрним сектором на засадах стратегічного планування, кластеризації та самоврядування” академік НААН України **М. Ф. Кропивко** (ННЦ “Інститут аграрної економіки НААН України”) зазначив, що існуюча галузева система управління сільським господарством продовжує базуватися на успадкованих від минулого недосконалих формах організації, нерозроблених економічних відносинах приватних підприємств з державою, нерозвинутих зовнішніх і внутрішніх товарно-грошових відносинах і принципах

самоврядування, які потребують реформування. Система управління є похідною від організації виробництва, в якій існує ряд проблем.

Проблема 1. В агропромисловому комплексі України сформовано однобокий (викривлений) ринок – ринок комерційних посередників. Основний прибуток нині формується не у сфері виробництва, а у сфері реалізації сільгосппродукції. Отже, доцільно розвивати великотоварне виробництво на базі інтеграції.

Проблема 2. Тенденція останніх років – розвиток трансрегіональних аграрних формувань корпоративного типу (агрохолдингів). Згідно з нашим прогнозом, у 2012 р. кількість агрохолдингових формувань суттєво не збільшиться, проте розміри підконтрольних їм угідь досягнуть 25–28% загальної площі. Доповідач окреслив як переваги, так і недоліки агрохолдингів, зазначивши, що до перших можна віднести високу конкурентоспроможність, а до других – безробіття, зростання соціального напруження і вимивання коштів із села. Чим далі, тим вирішення проблеми ускладнюватиметься, що зумовлює необхідність вжиття низки державних заходів.

Проблема 3. Розвиток кооперації. Об'єднання в кооперативи дає змогу особистим селянським і фермерським господарствам на основі спільної заготівельної, агротехнічної та збутової діяльності досягти порівнянних з середніми сільськогосподарськими підприємствами рівнів технологічності та товарності й тим самим підвищити конкурентоспроможність своєї продукції. За нашими дослідженнями, в умовах глобалізації навіть середні за розмірами сільськогосподарські підприємства у більшості своїй не витримують конкуренції, у результаті чого трансрегіональні високоінтегровані корпоративні формування вже поглинули більш як 3 тис. сільськогосподарських підприємств з колективними формами організації праці.

Проблема 4. Зниження керованості агропромислового виробництва. Розвиток агрохолдингових структур і пов'язаних з ним процесів перерозподілу власності на селі супроводжується зниженням ефективності роботи районних і обласних управлінь агропромислового розвитку, усуненням працівників та низових господарських ланок від управління, посиленням протистояння праці та капіталу. Це зумовлює потребу в підвищенні дієвості громадських організацій і професійних спілок працівників сільського господарства, представницьких органів сільського населення і суб'єктів агропромислового виробництва у відстоюванні інтересів своїх членів, а також розвитку міжгосподарського та міжгалузевого самоврядування переважно з використанням механізмів кластерних форм регіонального співробітництва.

У своїй доповіді “Ціноутворення в агропромисловому комплексі” академік НААН України **Б. Й. Пасхавер** (ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”) наголосив, що під час економічної кризи 2008–2009 рр. Україна збільшила виробництво сільськогосподарської продукції, але цінова ситуація для аграрної галузі погіршилася, оскільки зростання цін у першій і третій сферах АПК випереджало цінове зростання у другій. Крім того, ціни виробників аграрної продукції зростали повільніше, ніж ціни виробників у цілому по економіці. Найнебезпечніший сучасний ціновий диспаритет у продовольчому комплексі – цінова недоступність повноцінного харчування для більшості населення України.

У своєму виступі “Екологічні загрози нинішнього розвитку аграрного сектору (з позиції “зеленої” економіки)” доктор економічних наук **О. Л. Попова**

(ДУ “Інститут економіки та прогнозування НАН України”) зазначила, що “зелена” економіка і соціоекономіка є напрямками реалізації курсу на сталий розвиток. “Зелена” економіка являє собою зону компромісу між економікою і екологією, а соціоекономіка – між економікою і соціальною сферою. Така цілеспрямована модернізація має за мету змінити нинішню модель створення матеріальних благ, яка викликає дедалі сильніше розчарування, і забезпечити підвищення добробуту людей за рахунок раціональнішого використання людського і природно-ресурсного потенціалів.

В Україні превалює так звана “коричнева” економіка, за якої ледь проглядається соціальна сфера, а екологічні заходи майже не реалізуються. За офіційною оцінкою (постанова Кабінету Міністрів України від 12.09.2011 р. № 1130), країна за індексом сталого розвитку перебуває на межі критичності. Дослідження показують, що із зростанням економічних можливостей (виторгу) економічно міцніші підприємства інтенсивніше використовують угіддя, надають перевагу вирощуванню 3-4 високоприбуткових культур, обмежують ведення тваринництва.

Наслідками нинішнього розвитку аграрного сектору є такі екологічно небезпечні явища:

- стан земельних ресурсів близький до критичного;
- збиток від деградації ґрунтів офіційно оцінюється у більш як 10 млрд. грн. (майже 10% валової сільськогосподарської продукції), а окремими фахівцями – значно більше;
- погіршення середовища проживання сільських жителів (а це третина населення держави), що зумовлює вищу їх смертність, ніж міських жителів;
- втрата агробіорізномаяття становить 45% (за період 1994–1996 рр.).

До першочергових заходів у сфері сільського господарства в контексті “зеленого” курсу належать законодавче закріплення і реалізація на практиці принципу екообумовленості сільськогосподарської діяльності. Зокрема, треба:

- підвищити відповідальність сільгоспвиробників за екологодеструктивні дії за допомогою як економічних, так і адміністративних методів;
- розробити й ухвалити Національний кодекс сталого агрогосподарювання, в якому задекларувати базові екологічні вимоги для сільськогосподарських виробників: недопущення деградації ґрунтів, дотримання сівозмін, належне зберігання добрив;
- унормувати, щоб виконання базових екологічних вимог належної сільськогосподарської практики стало обов’язковою умовою надання сільгоспвиробникам будь-якої державної фінансової допомоги в рамках державних цільових програм;
- реалізувати державні агроекологічні програми, зокрема, здійснити консервацію деградованих малопродуктивних угідь, створити культурні пасовища, розпочати ведення органічного сільського господарства.

У своєму виступі “Роль соціального капіталу в розвитку господарських структур на селі” академік НААН України **М. Й. Малік** (ННЦ “Інститут аграрної економіки”) охарактеризував складові соціального капіталу села (сегментацію), до яких відніс аграрний соціальний капітал, людський капітал (населення і трудові ресурси села), сільські території (територіальні утворення як складова соціального капіталу), інтелектуальний капітал (сутність знань, інновацій, наукових розро-

бок, інформаційних систем), підприємницький капітал (кількісно-вартісні ресурси господарства).

Об'єктами наукових досліджень Інституту виступають такі фактори формування соціального капіталу на селі, як людський фактор, соціальний капітал; мікрофактори (мотивація, організаційна форма підприємництва, політика формування виробничих груп, традиції, ментальність, індивідуальна трудова поведінка); макрофактори (державна політика щодо розвитку села, законодавча база, конкурентне середовище, наукові розробки, сукупний потенціал сільського розвитку і господарювання, суспільні інституції та інститути).

Підбиваючи підсумок дискусії, академік НАН України **В. М. Геєць**, зокрема, зазначив, що фінансова наука в аграрній сфері відстає від її розвитку в цілому в економіці, тому на це слід звернути увагу науковцям-аграріям. Ціновий диспаритет залишається основною проблемою у світовому сільському господарстві, проте це тема окремої дискусії. На сьогодні особливо актуальними є дослідження наслідків “зеленої” революції, щодо якої ми, вчені, повинні виконати прогностичну функцію. Поєднання зусиль науковців двох інститутів може відіграти позитивну роль у вирішенні цих проблем.

І. КОРНІЄНКО,
заступник головного редактора.
